

O‘zbek epistolyar nasrining shakllanishi va taraqqiyot tamoyillari

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi
Dusmuratov Qahromon

Annotatsiya

O‘zbek zamonaviy nasrida faqat maktubga asoslangan epistolyar janr namunalari ham yaratildi. Ushbu asarlar sirasida Maqsud Qorievning “Oydin kechalar”, Abduqahhor Ibrohimovning “Uyqu kelmas kechalar”, O‘lmas Umarbekvoning “Qizinga maktublar”, Xurshid Do‘stmuhammadning “Hijronim mingdir mening”, Benazir Muhammadning “Yobondan gulxonaga maktublar” asarlarini sanab o‘tish mumkin. O‘lmas Umarbekov asarini istisno qilganda, sanab o‘tilganlarning barchasi o‘zbek nomachiligi va jahon adabiyotida bo‘lgani kabi ishqiy maktub yoki yozishmalardan iborat.

Kalit so‘zlar: maktublar, buyuk, shoir, chuqur lirizmi, realistik kuchi, roman, kompozitsion unsur

O‘tmish ma’naviy-ma’rifiy hayotimizda maktub bilan bog‘liq ikkita janr farqlanadi: munshaot va noma. Munshaot – biror kimsaning hayotiy xatlari majmuasidir. Munshaot – arabcha, insho etilgan, yozilgan degan ma’noni anglatadi. Spesifik ma’noda esa xatlar to‘plami degani. Albatta, har qanday kishining emas, tarixda muhim rol o‘ynagan, davlatchilik, san’at va adabiyot, ilm-fan, madaniyat sohalarida iz qoldirgan kishilarning maktublari nazarda tutiladi. Bunda mutafakkir shaxslar, ulug‘ san’atkorlar, davlat va jamoat arboblarning yozishmalarini o‘zi yoki boshqalar tomonidan to‘planib, majmua holiga keltirilishi dunyoning barcha xalqlari tarixida uchraydi. O‘zbek madaniyati tarixida “Munshaot” ko‘proq Alisher Navoiy nomi bilan bog‘liq ekanligi mutaxassislar tomonidan qayd etilgan. O‘zbekiston Qahramoni I.G‘afurov bu haqda shunday yozadi: “Navoiy davri va Navoiy nomi bilan bog‘liq hamda Navoiyning o‘z qalamiga mansub maktublarini o‘rgangan A.O‘rinboev, Yu.Tursunov, M.Hasanov singari olimlarning qimmatli tadqiqotlariga qaraganda, Navoiy umrining ikkinchi yarmida o‘z zamondoshlari bilan ko‘p yozishmalar olib borgan. 1485 –1499 yillar orasida temuriy shahzodalar va podshohlar, o‘z yaqinlariga yozgan maktublarini to‘plab, “Munshaot” nomida asar

yaratgan. Asar deganimizning boisi shuki, Navoiy barcha maktublarda mukotablar(maktub yozilgan shaxslar)ning nomlari va maktublarning qayerda, qachon, nima munosabat bilan yozilganligini olib tashlagan. Natijada muayyan kishilarga jo‘natilgan maktublar shaxsiy voqelik doirasidan chiqib, umuman, badiiy va chuqur insoniy qimmatga ega badiiy asar turlariga aylangan... O‘zbek tilida yaratilgan ilk munshaot kitobi esa Navoiy qalamiga mansubdir”. Buni Alisher Navoiyning o‘zi ham “Munshaot” muqaddimasida qayd etadi. U fors tilida maktublar san‘atkorlik bilan yozilganini, ularda maktublarni jamlab kitob tuzish an‘anasi borligini va o‘zi ham o‘sha an‘anaga ergashib bu ishga qo‘l urganini ta’kidlaydi: “...atrok inshosida va bu ahli idrok bayon-u adosidakim, birovdin birovga ruq‘a yozg‘ay, yo ul kishi ul ruq‘ag‘a javob bitgay, dag‘i ruq‘a kelturgan qosidni qaytarg‘an – alfozi latofatdin muarro va tarokibi balog‘atdin mubarro erdi va adosi rangin fiqarotdin namoyishsiz va mazmuni rangin abyotdin oroyishsiz va muqobalada forsiy alfozning insholari dilpisand va makotibu imlolari arjumand erdi, xayolg‘a andoq keldikim, turk alfozining dag‘irug‘alari hamul misol bila bitilgay va bu tilning nomalarini ham o‘shul minval bilan sabbetilgay. Oz fursatda bu ruq‘alar jam‘ bo‘lib va nomalar yig‘ilib erdikim, bu avroq zimmida sabbt bo‘ldi”. Aslida Alisher Navoiyning “Munshaot”i ustoz Abdurahmon Jomiyga ergashib tuzilgan. Jahon adabiyotida bo‘lgani kabi, o‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotida ham maktublarni muayyan janrdagi asarlar tarkibiga kiritish usuli ham bor. Bu, avvalo, xalq og‘zaki ijodi dostonlarida qo‘llangan. “Alpomish” dostonida Barchinning yozgan xati doston syujetidagi hal qiluvchi momentlardan biridir. O‘zbek adabiyoti mulkining sultoni bo‘lmish Alisher Navoiy ham o‘z dostonlarida epistolyar usuldan unumli foydalandi. Sevishganlarning o‘zaro yozishmalari “Farhod va Shirin” hamda “Layli va Majnun” dostonlarida uchraydi. Bu maktublar buyuk shoir tomonidan katta mahorat bilan yaratilgan, chuqur lirizmi, realistik kuchi bilan ajralib turadi. Masalan, Layli sevgilisiga maktub bitar ekan, Navfalning qiziga unustirilish munosabati bilan Majnunga ta’na-malomat yog‘dirishdan o‘zini tiya olmaydi: Yovar sanga haq taborak o‘lsun, Yod ayla gahi bu xastani ham. Bu xayr ishing muborak o‘lsun. Insofg‘a ham kanora tutma, Bo‘lsang necha oning ila xurram, Bizni dag‘i bir yo‘li unutma. O‘zbek zamonaviy adabiyotida ham syujetda maktubdan foydalanish usuli keng istifoda etilgan. Buning eng yorqin namunasi “O‘tkan kunlar” romanidir. Bu romanda xat kompozitsion unsur sifatida asar syujetida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Deylik, Yusufbek hoji tomonidan o‘g‘liga yozilgan

maktub Otabek va Mirzakarim qutidorning o‘limdan qutulishiga sabab bo‘ladi. Homid tomonidan uyushtirilgan soxta maktublar esa Otabek va Kumush hayotini keskin boshqa o‘zanga burib yuboradi. O‘zbek mumtoz adabiyotida epistolyar janr noma shaklida alohida hodisa sifatida taraqqiy etdi. Biz bu yerda “Shohnoma”, “Zafarnoma”, “Boburnoma”, “Shayboniynoma” kabi asarlarni nazarda tutmaymiz, chunki bu nomalar tarkibidagi “noma” so‘zi “shu haqda yozilgan” degan ma’noda qo‘llanadi. O.Roginskaya Yevropa adabiyotidagi ilk epistolyar romanning maydonga kelishini real hayotiy voqelik bilan bog‘laydi. U D.Urnov lug‘atiga asoslanib aytadiki, XVIII asrda pochtdan foydalanishning rivojlanishi tufayli tufayli xat ommaviy axborot vositasiga hamda bekorchilikda zerikib qolmaslik vositasiga aylanadi. O‘sha davrda turli xil xatlar to‘plami (“pismovnik”)lar tartib berilar, bundan maqsad xat yozishga no‘noqroq bo‘lgan odamlarga yordam berish edi. 1739 yilda ikki nashriyot Richardsonga London nashriyot gildiyasi rahbari sifatida qishloq odamlariga mo‘ljallangan shunday pismovnik tuzishni taklif qiladi. Richardson 186 esa namuna-xatlar to‘plami o‘rniga epistolyar roman yaratadi. “Real hayotdan, maishiy yozishmalardan tasavvur dunyosiga, badiiy matnga o‘tish xuddi shu taxlit sodir bo‘ldi”. O‘zbek adabiyotidagi ilk noma ham shunga o‘xshashroq hayotiy vaziyat natijasida – hukmdor Muhammad Xo‘jabek iltimosi bilan yoziladi. Xorazmiy nomalar matnidan oldin Muhammad Xo‘jabek vasfini keltiradi, unga bo‘lgan mehr-muhabbatini izhor qiladi. Xullas, XVIII asrda paydo bo‘lgan va shu asrda taraqqiyotining yuqori cho‘qqisiga chiqqan Yevropa epistolyar romaniga xos tipologik o‘xshashliklarni o‘zbek adabiyotidagi noma-dostonda ham ko‘rishimiz mumkin. Bu o‘xshashliklar muayyan janr qachon va qaerda paydo bo‘lgan bo‘lishiga qaramasdan, umumiy qonuniyatlar asosida shakllanishi va rivojlanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Zamonaviy o‘zbek nasrida epistolyar usul dastlab Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar”ida muvaffaqiyat bilan qo‘llandi. Adib kerakli o‘rinlarda maktublarning matnini to‘liq keltirgan. Romanda maktub syujetning muhim momentlarida hal qiluvchi komponent o‘laroq maydonga chiqadi. Syujet rivojining asosiy harakatlantiruvchi epizodlari bo‘lmish Otabek va Mirzakarim qutidorning dordan omon qolishi, Otabek va Kumush munosabatlaridagi murakkabliklar bevosita maktub bilan bog‘langan. Abdulla Qodiriy bu borada xalq og‘zaki ijodi, o‘zbek mumtoz adabiyoti va jahon nasri an‘analaridan ta’sirlangani shubhasiz. O‘zbek zamonaviy nasrida faqat maktubga asoslangan epistolyar janr namunalari ham yaratildi. Bu sirada Maqsud Qorievning “Oydin kechalar”,

Abduqahhor Ibrohimovning “Uyqu kelmas kechalar”, O‘lmas Umarbekvoning “Qizimga maktublar”, Xurshid Do‘stmuhammadning “Hijronim mingdir mening”, Benazir Muhammadning “Yobondan gulxonaga maktublar” asarlarini sanab o‘tish mumkin. O‘lmas Umarbekov asarini istisno qilganda, sanab o‘tilganlarning barchasi o‘zbek nomachiligi va jahon adabiyotida bo‘lgani kabi ishqiy maktub yoki yozishmalardan iborat. Milliy adabiyotimizdagi ilk maktub-roman 2001 yilda nashr etilgan “Uyqu kelmas kechalar” asaridir. Ushbu epistolyar roman sof ishqiy mazmunda bitilgan. Iqbol Mirzo qalamiga mansub “Bonu” ijtimoiy-psixologik romani milliy adabiyotshunoslikda bu boradagi ikkinchi tajribadir. Roman strukturasi o‘ziga xos: u bosh qahramon tomonidan noma’lum yozuvchiga telegram ijtimoiy tarmog‘i orqali yozilgan xatlardan iborat. Adib bir ayolning taqdiri orqali muayyan ijtimoiy-tarixiy davrga oid, milliy-maishiy hayotga oid juda ko‘p haqiqatlarni qalamga olgan. Jahon adabiyotida yaratilgan aksariyat epistolyar romanlardan farqli ravishda o‘zbek adibi voqealarga umuman aralashmaydi, syujet zanjirini tashkil qilgan voqealar Bonu tarafidan hikoya qilinadi. Mumtoz adabiyotdagi nomalarda ham, jahon adabiyotidagi epistolyar asarlarda ham ko‘pincha ishqiy motiv ustuvorligi ko‘zga tashlanadi. “Bonu”da sevgi-muhabbat bilan bog‘liq voqealar keng o‘rin tutsa-da, umumiy mazmun-g‘oyasiga ko‘ra uni ijtimoiy roman deyish to‘g‘ri bo‘ladi. Iqbol Mirzo milliy tariximizning murakkab bir davrini katta mahorat bilan epistolyar janrda badiiy gavdalandirdi. Turli tadqiqotlarga ko‘ra, epistolyar asarlar yozish XVIII asrda o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga ko‘tarilgan, keyin esa epik janrning bu ko‘rinishi ko‘proq ijtimoiy, psixologik asarlarga o‘z o‘rnini bo‘shatib bergan. Ayni vaqtda, atoqli rus olimi Ya.Lyubarskiy fikricha, “Badiiy adabiyotning boshqa ko‘pgina turlaridan farqli ravishda, epistolografiyaning real asoslari hech qachon hayotiy praktikadan yo‘qolib ketmaydi. Har qanday davrda odatdagi maktub badiiy asar belgilariga ega bo‘lishi mumkin”.

Professor N.Rahmonovning yozishicha, miloddan oldingi III asrda Markaziy Osiyoda hukmdorlik qilgan Botir tangriqutning Xitoy malikasiga yozgan maktublari va malikaning Botir tangriqutga yozgan maktublari ma’lum. Olim yozadiki: “Noma eski o‘zbek tilida bildirgulik so‘zi bilan ham ifodalangan. “O‘g‘uznoma” dostonida O‘g‘uz xoqon barcha ellarning hukmdorlariga bildirgulik, ya’ni noma yuborib, bo‘ysunishni va o‘lpon to‘lashni talab etadi. Shu tariqa ma’lum ehtiyojlar tufayli paydo bo‘lgan xabarni ifodalash shakllari ham nomaning shakllanishiga asos

bo‘lgan bo‘lishi mumkin”. Xuddi shunday qarash boshqa adabiyotshunoslarda ham bor. D.Urnovga ko‘ra, epistolyar badiiy adabiyot hayotiy maktublar asosida shakllangan, bunda xabar mazmuni –hikoyaga, maktub yozuvchilar –adabiy qahramonlarga aylangan, xat adabiy shartlilikka muvofiqlashtirilgan.

Milliy romanchiligimiz poetikasiga qator yangiliklarni olib kirishga muvaffaq bo‘lgan. Lekin yozuvchining tarixiy romanlari poetikasiga xos jihatlar, uslubiy izlanishlari maxsus tadqiq etilmaganligi bois, tarixiy asarlarini san‘at hodisasi sifatida ilmiy-estetik tahlil qilish zaruriyati yuzaga kelgan. Chunki yangi davr badiiy-estetik qarashlari asosida, o‘zbek tarixiy romanlari poetikasi bir ijodkor misolida yaxlit holda o‘rganish maqsad qilib olingan. Ana shu jarayonda tarixiy roman sujetini yaratishda epistolyar texnologiyaning badiiy funksiyalari yanada teranlashadi. Bu essa adibning sujet yaratishdagi noan’anaviy talqinlariga zamin bo‘lgan ifoda shakllartini yuzaga chiqarishdagi mahoratiga munosabat bildirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Roginskaya O. Epistolyarniy roman: poetika janra i yego transformatsiya v russkoy literature: Diss.na soisk.... kand.nauk. – Moskva, 2002. – Str. 65.
2. Navoiy A. MAT. 20 jildlik. 14-jild. – T., Fan, 1998. – 136-b.
3. Urnov D. Epistolyarnaya literatura // Kratkaya literaturnaya ensiklopediya. Tom 8. – Moskva, 1975. – Str. 918.
4. O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari. II jild (XIV – XU asrning boshlari). Tuzuvchi, izoh va sharhlar muallifi: filologiya fanlari doktori, professor Nasimxon Rahmon. – T.: O‘zR FA “FAN” nashriyoti, 2007. – 94-b.
5. Lyubarskiy Ya. Epistolyarnyy janr v antichnoy literature // Voprosy literatury, 1969, № 3. // <https://voplit.ru/article/epistolyarnyj-zhanr-v-antichnoj-literature/>
6. Ashurov, shaxobiddin, and farida shukurova. "ingliz va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklar etimologiyasiga oid ayrim mulohazalar." mejdunarodnyy jurnal iskusstvo slova 3.2 (2020).